

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BULUD QARAÇURLU SƏHƏNDİN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

İxtisas: 5716. 01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Fikrət Süleyman oğlu Əhmədov**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizam Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Teymur Əkbər oğlu Əhmədov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Vüqar Mikayıl oğlu Əhməd

filologiya elmləri doktoru, professor
Elman Həbil oğlu Quliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Arzu Hüseyn qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış, anadilli ədəbiyyatın və milli düşüncənin formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olmuş istiqlaliyyət çarçısı, fikir, söz və əməl adamı Bulud Qaraçurlu Səhənd (1926-1979) ədəbiyyat tariximizə böyük poetik istedadı və faciəvi taleyi olan vətənpərvər bir şair kimi daxil olmuşdur. Onun bütün həyatı, yaradıcılığı və ictimai-siyasi fəaliyyəti Azərbaycan türklərinin İrandakı milli azadlıq hərəkatı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Şair hələ yeniyetmə çağlarından qanlı Pəhləvi rejiminə qarşı yalnız qələmi ilə deyil, həm də bir fədai əsgər olaraq cəbhədə silahı ilə də mübarizə aparmışdır.

“Azad vətən”, “azad millət” və “azad dil” anlayışları Səhənd üçün yalnız uğrunda hər gün mücadilə etdiyi və ölməyə belə hazır olduğu uca dəyərlər deyil, həm də tarixin dərinliklərindən, qan yaddaşından gələn və heç bir halda mübahisə predmeti olmayan sakral insani haqlar idi. O, yaşadığı mühitdə kollektiv milli haqların fərdi haqlardan daha aktual və önəmli olduğunu səmimi şəkildə qəbul etmiş və mənimsəmişdi. Ona görə də 1946-cı ilin sonunda Təbrizdə Milli Hökumətin süqutundan sonra şah repressiyalarının ən şiddətli vaxtında belə, ölkədən çıxıb getmək imkanları bəlkə də başqalarından daha çox olduğu halda, şübhəli, perspektivi məlum olmayan mühacirət macəralarını rədd edib vətəndə qalmaq, millətində dəyən bütün zərbələri onunla birlikdə qəbul etməyi daha üstün tutmuşdur.

Böyük iradəyə və üstün mənəvi dəyərlərə sahib olan B.Q.Səhənd şovinist şah rejiminin ağılasığmaz basqı və cəzalarına, iki dəfə zindana atılmasına, fiziki və mənəvi işgəncələrə məruz qalmasına, sürgünə göndərilməsinə, məhkəmə tərəfindən doğrulub boya-başa çatdığı dogma torpaqlara yolunun bağlanmasına rəğmən öz dünyagörüşünə, yaradıcılıq kredosuna və siyasi mübarizə yoluna axıradək sadıq qalmışdır. O, Azərbaycan türklərinin insani və milli hüquqlarını İranda uzun müddət təkbaşına və açıq şəkildə müdafiə etmiş çox az sayda vətənpərvər ziyalılarımızdandır.

Faktlar göstərir ki, Pəhləvilər dönəmi Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılığının çoxşaxəliliyi, ictimai-siyasi fəaliyyətinin miqyası və faydalılığı, milli hüquqlar uğrunda mübarizəsinin örnəkliyi baxımından B.Q.Səhənd səviyyəsində ikinci bir şəxs tapmaq elə də asan deyil. Təsadüfi deyildir ki, Ümummilli lider Heydər Əliyev (1923-2003) Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvləri ilə bir görüşdə şairin “Sazımın sözü” kitabını oxuduğunu, Səhəndin yaradıcılığını və fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyini bildirmiş, görüş iştirakçılardan ondan örnək götürməyi məsləhət görmüşdü¹. Təbrizdən Naxçıvana gəlmiş mədəniyyət xadimləri ilə görüşdə isə Şəhriyarın və Səhəndin şeirlərini məmnuniyyətlə oxuduğunu, onların şeirlərinə bəstələnmiş mahnılara həmişə qulaq asdığını söyləmişdi².

Səhənd Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan ustad Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarla (1906-1988) birlikdə Cənubi Azərbayanda anadilli ədəbiyyatın inkişafına bayraqdarlıq etmiş, Azərbaycan dilinin poeziyada, nəsrə və mətbuatda işlək hala gəlməsi üçün real işlər görmüşdür. Ustadın öz dostu Səhənd haqda fikirləri çağdaş nəslin onu vətənpərvər bir şair və şəxsiyyət olaraq qavramasına bu gün də real dəstək olur: *“Səhənd azad bir şair idi və onun malik olduğu əxlaq və xarakter heç kəsdə yox idi. Əgər oxumusunuzsa “Heydərbaba” şeirində yazmışam: “Heydərbaba mərd oğullar doğgunan”, Səhənd həmən mərd oğuldur ki, illər boyu dalınca dolanmışam”*³.

Səhənd bütün yasaqlara rəğmən, modern şeirin öndəri Həbib Sahirlə (1903-1988) birlikdə Cənubda poeziyanın, xüsusən də siyasi şeirin üfüqlərinin genişləndirilməsində, onun yeni forma və məzmunla zənginləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. O, siyasi şeirin milli mücadilədə rolunu dəqiq qiymətləndirmiş və ondan əvəzolunmaz bir silah kimi düzgün istifadə olunmasının fərqli örnəklərini yaratmışdır. Pəhləvi rejiminə, eləcə də başda ABŞ

¹ Həsən, D. Səhəndiyyə musiqi notlarında // – Təbriz: Yaşmaq. № 1, – 2005, - s.105.

² Heydərov, F. Heydər Əliyev böyük sənət hamisi idi // Xalq qəzeti. – 2009, 17 iyun. – s.3.

³ Şəhriyar farsdilli ədəbiyyatşünaslıqda. – Bakı: Nurlan, – 2006. – s.139.

olmaqla imperializmin Şərqdə törətdiyi cinayətlərə qarşı mübarizədə Səhəndin bir vətənpərvər şair kimi şəxsi nümunəsi və fədakarlığı gənc milli yazarlar üçün həmişə örnək və ilham qaynağı olmuş və bu gün də olmaqdadır.

Şair öz dostu professor Rüstəm Əliyevlə (1929-1994) birlikdə 60-cı illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın şimalında və cənubunda yaşayan milli ziyalılar arasında ədəbi və insani əlaqələrin yaradılması və saxlanması əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun sənətdə və ictimai fikrə təsirdə böyük sanbalı olan Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Abbas Zamanov, Balas Azəroğlu, Əli Tudə, Əliağa Kürçaylı və digər yazarlarla qurmağa müvəffəq olduğu bu əlaqələr Cənubda milli şüurun inkişafına, çağdaş ədəbi mühitin formalaşmasına, anadilli poeziyanın sənətkarlıq baxımından yüksəlişinə və müasir səviyyəyə qalxmasına, eləcə də onun ən yaxşı nümunələrinin şimalı oxucular arasında geniş yayılmasına böyük təkan vermişdir. Şairin şimalı dostlarına və şimalı dostlarının ona ünvanladığı çoxsaylı məktub/şeirlər yalnız onların bir-birinə olan şəxsi səmimi hisslərini deyil, həm də milli mənəvi birliyimizi qoruyub saxlamaq və daha da inkişaf etdirmək əzmlərini nümayiş etdirirdi. Bu baxımdan Səhəndin çoxyönlü fəaliyyətini XX əsrin ortalarında bir ümumazərbaycan hadisəsi hesab etmək olar.

Şah senzurasının özünüifadə yasaqlarına, çap qadağalarına baxmayaraq, Səhəndin bir çox şeirləri, poemaları və mənzum məktubları hələ sağlığında İranın, Sovet Azərbaycanının, eləcə də Türkiyə və İraqın ədəbi dairələrində geniş yayılmış və yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu işdə onun özünün rəhbərliyi altında Tehranda yaranmış gizli ədəbi məclisin, eləcə də fəal yaradıcılarından və üzvlərindən olduğu digər ədəbi məclislərin böyük rolu olmuşdur. Həmin məclislərdə yığıncaq iştirakçıları yalnız özlərinin yeni əsərlərini oxumur, eyni zamanda müxtəlif yollarla Şimaldan əldən edib ərəb əlifbasına çevirdikləri əsərləri oxuyub yayırdılar.

Son illərdə ABŞ, Qərbi Avropa və Orta Şərq ölkələrində Cənubi Azərbaycana, onun tarixinə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə maraq get-gedə artmaqdadır. Beynəlxalq maraq dairəsinə düşən bu

böyük milli irsin tədqiqi və təbliğində hər iki Azərbaycanın alim və yazarları kimi, Türkiyənin, eləcə də başqa ölkələrin tədqiqatçıları da yaxından iştirak edirlər. Hər il bununla bağlı çoxlu sayda tədqiqat işləri və kitablar nəşr olunur. Cənubi Azərbaycan məsələlərinə artmaqda olan maraq onun çağdaş ədəbiyyat tarixinin, xüsusən də bu zəngin irsin təşəkkülü və inkişafında böyük rolu olmuş Bulud Qaraçurlu Səhənd kimi “sözlə dirəniş” hərəkatı öndərlərinin həyat və yaradıcılığının, estetik görüşlərinin, gənc nəsillər üçün örnək olan ictimai fəaliyyətinin yeni üzə çıxan məlumatlar və sənədlər əsasında daha dərinlən araşdırılmasını, gələcək nəsillərə daha dolğun şəkildə çatdırılmasını da aktual edir.

Səhəndin həyatı və yaradıcılığının ayrı-ayrı məsələləri barədə indiyədək fərqli münasibətlərlə xeyli sayda elmi və elmi-publisistik məqalə, xatirə dərc olunmuşdur. Heç şübhəsiz ki, onların arasında akademik Mirzə İbrahimovun (1911-1993) şair haqqında hələ ötən əsrin ortalarından qələmə aldığı məqalə və qeydlər diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, akademik sərhədlərin bağlı olmasına, qadağalara və informasiya kasadlığına rəğmən, malik olduğu imkanlar daxilində Səhəndin ədəbi və ictimai fəaliyyətini daim izləmiş, araşdırmış, yüksək qiymətləndirmiş və fərqli yollarla dəstəkləmişdir. Ona görə də, kiminsə ədəbi yaradıcılığı və ya fəaliyyəti barədə söz deyərkən həmişə “yüz ölçüb bir biçmə” prinsipinə əməl edən akademikın bu sözlərini daha geniş anlamda qəbul etmək lazım gəlir: “*Səhənd müasir Cənubi Azərbaycan şeirinin görkəmli, parlaq istedadlı və cəsur yaradıcılarından idi*”⁴.

Akademikin üzərində dayandığı əsas məsələlərdən biri də Səhəndin aydın xalq dilindən, klassik və çağdaş poeziyamızdan ustalıqla bəhrələnməsi ilə bağlı fikirlərdir. O, şairin öz düşüncələrini oxucuya daha yaxşı çatdırması üçün təmiz, mənalı və dolğun milli sözlər, tutarlı ifadələr tapmasını xüsusi vurğulayır, əsərlərinin dilinin oynaq, təbii və şirin olduğunu göstərirdi.

1977-ci ildə Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqişnaşlıq İnstitutunda “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsinin altı

⁴ İbrahimov, M.Ə. Hər bahar dirillik biz vətən üçün // Azərbaycan müəllimi. – 1982, 3 sentyabr. – s. 3.

boy/poemadan ibarət birinci hissəsi (“Sazımın sözü”) əsasında Rəna Əliyeva tərəfindən “Bulud Qaraçorlu Səhəndin vətəndaşlıq lirikası” adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuşdur. Halbuki, həmin dövrdə şairin bu əsəri nə bütövlükdə, nə də rəsmən işıq üzü görməmişdi. Tədqiqat 1965-ci ildə Tehranda gizli şəkildə nəşr olunmuş qeyri-rəsmi kitab üzərində yerinə yetirilmişdi.

R.Əliyeva şairin bədii söz və ictimai fikir tariximizin ən möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” mövzusunda müraciət etməsinin səbəblərini araşdırmış, onun bu əvəzsiz tarixi qaynaqdan bəhrələnməklə Cənubda müasir nəsillərin milli mübarizə yoluna işıq tutan və onlara örnəklər təqdim edən çağdaş bir əsər yaratdığını bildirmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində yeri gəldikcə müraciət olunan qaynaqlar arasında professorlar N.Araslı, A.Əliqızı (Məmmədova) və S.Nəbioğlunun, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları R.Əliyeva, R.Qəmbərqızı, E.Fuad (Şükürova), P.Məmmədli və N.İsmayılovanın, iranlı alimlərdən professorlar C.Heyət, H.M.Sədiq və Q.Təbrizinin, ədəbiyyatşünaslar M.Fərzanə, G.Sabahi, S.Muğanlı, M.İsmayılzadə və İ.M.Osalının, türkiyəli alim və tədqiqatçılardan professorlar D.Yıldırım, A.Kafkasyalı və Y.Akpınarın, ədəbiyyatşünaslar F.Gedikli, H.Duran və A.S.Başoğlunun əsərləri xüsusi yer tutur.

S.Nəbioğlunun “Səhənd” adlı kitabını (Bakı, 2006), cənublu araşdırmaçı İ.M.Osalının “Bulud Karaçorlu Sehəndin həyatı və esərləri üzərinə bir araşdırma” adlı yüksək lisans tezini (İzmir, 2003) və A.S.Başoğlunun “Cənubi Azərbaycan şairi Bulud Karaçorlu Sehəndin nazmında dil özəllikləri” (Malatya, 2009) adlı yüksək lisans tezini isə ayrıca qeyd etməyi lazım bilirik. Belə ki, bu iri həcmli tədqiqat işləri şairin yaradıcılığının müəyyən sahələri, daha çox da “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsi və onun bəzi sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə dolğun təəssürat yaratmağa imkan verir.

Lakin Cənubda milli şüurun və anadilli ədəbiyyatın inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş B.Q.Səhəndin həyat və yaradıcılığı bütövlükdə heç vaxt ayrıca və sistemli tədqiqat obyektı olmamışdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi şairin şeir və poemalarının, eləcə də onun həyat yolunun qaranlıq səhifələrinə işıq

sala biləcək qaynaqların böyük bir hissəsinin yalnız son illərdə – İran İslam İnqilabından sonra nəşr olunub elmi dövriyyəyə daxil edilməsidir. Səhəndin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı yazılarda tez-tez rast gəlinən, ilbəl tirajlanan bir sıra nöqsan və səhv nəticələri də bununla izah etmək olar. Ona görə də bu problemlər nəzərə alınmaqla mövzunun xüsusi tədqiqat işi kimi icra edilməsinə zərurət yaranmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti dissertasiyanın adından da görüldüyü kimi B.Q.Səhəndin mühiti, həyatı və 23 min misraya yaxın olan poetik irsidir. Bu məqsədlə fərqli qaynaqlar – şairin 1946-2019-cu illərdə İran İslam Respublikası ərazisində, Azərbaycan Respublikasında, Türkiyə və İsveçdə bir çox toplu, jurnal və kitablarda nəşr olunmuş şeir və poemaları, onun haqqında yazılmış və ayrı-ayrı ölkələrdə dərc edilmiş müxtəlif səpkili elmi və elmi-kütləvi xarakter daşıyan əsərlər, arxiv sənədləri, eləcə də narrativ qaynaqlar tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu baxımdan, uzun illər boyu şairlə dostluq və əməkdaşlıq etmiş, onun həyat və fəaliyyətinin bir sıra yönlərini daha yaxından izləmək imkanına sahib olmuş G.Sabahi, C.Heyət, R.Əliyev və B.Azəroğlu kimi tanınmış ziyalıların ayrı-ayrı mətbuat orqanlarında dərc olunmuş xatirələri xüsusilə faydalı olmuşdur. Səhəndin bir ziyalı, vətənpərvər və xeyirxah insan kimi xarakterinin açılmasında Şimalda və Cənubda yaşamış və onunla yaxın təmasda olmuş tanınmış şairlərimizin bir çoxunun ona həsr etdikləri çoxsaylı şeirlər də qiymətli qaynaqlar kimi diqqəti cəlb etmişdir. Ona görə də yeri gəldikcə bu ədəbi nümunələrə də müraciət olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi Səhəndin doğulub boya-başa çatdığı, bir şəxsiyyət və çağdaş şair kimi formalaşdığı mühiti, onun mübarizə və məşəqqətlərlə dolu həyat yolunu, zəngin ədəbi yaradıcılığını, milli hüquqlar uğrunda ictimai-siyasi fəaliyyətini fərqli tərəflərdən araşdırıb qiymətləndirmək yolu ilə böyük söz və əməl adamı olaraq ədəbiyyatşünaslıqda yaradılmış ədəbi-tarixi portretini daha dəqiq cizgilər və yeni çalarlarla zənginləşdirməkdir. Bu məqsədin yerinə yetirilməsi aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir:

– Səhəndin həyatı ilə bağlı fərqli sənədləri, özünün əsərlərindəki bəzi avtobioqrafik məlumatları, eləcə də ayrı-ayrı narrativ qaynaqları incələməklə onun elə də uzun çəkməyən həyat və yaradıcılıq yolunun əsas mərhələlərini dəqiqləşdirmək;

– Səhəndin bir şəxsiyyət və vətənpərvər şair kimi formalaşmasına təsir göstərən ictimai-siyasi, sosial, ədəbi və mədəni amilləri müəyyənləşdirib qiymətləndirmək;

– Səhəndin demokratik solçu dünyagörüşünün formalaşmasında Sovet Azərbaycanında gedən yeni cəmiyyət quruculuğu proseslərinin və 1941-1946-cı illərdə Cənubda baş verən milli azadlıq hərəkatının rolunu müəyyənləşdirmək;

– Səhəndin Sovet Azərbaycanındakı həmkarları ilə ədəbi və insani əlaqələrini və bu əlaqələrin Cənubda milli hüquqlar uğrunda mübarizəyə, ədəbi mühitə, eləcə də anadilli ədəbiyyatın inkişafına təsirini müəyyənləşdirmək;

– Səhəndin yaradıcılıq axtarışlarının istiqamət və meyillərini, bədii tapıntılarını müəyyənləşdirib qiymətləndirmək;

– Cənubda epik şeirin ən parlaq nümayəndəsi kimi, Səhəndin poemalarının ayrı-ayrılıqda hər birinin yaranma tarixini, mövzularını, daşdığı ideyaları və bəzi sənətkarlıq xüsusiyyətlərini incələyib qiymətləndirmək;

– ədəbi-elmi ictimaiyyətin və ədəbiyyatşünaslığın Səhəndin yaradıcılığına münasibətini sistemli şəkildə elmi-nəzəri təhlilə cəlb etmək;

– Səhəndin Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə və İsveçdə nəşr olunmuş əsərlərinin mətnlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirməklə, həmin nəşrlərdə yol verilmiş nöqsanları üzə çıxarmaq və onlar arasındakı fərqlilikləri qiymətləndirmək;

– Səhəndin bir sənətkar olaraq yaradıcılıq özəlliklərini, estetik görüşlərini, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına töhfəsini, sahib olduğu və əsərlərində təbliğ etdiyi milli və bəşəri dəyərləri müəyyənləşdirməklə müvafiq nəticələr çıxarmaq.

Bütün bunlarla yanaşı, mövzunun işlənməsi prosesində ortaya çıxan bir sıra digər məsələlər də dissertasiyada öz elmi-nəzəri şərhini tapmışdır.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını tipoloji-müqayisəli təhlil metodu təşkil edir. Dissertasiya işi tarixilik prinsipinə ardıcıl şəkildə riayət olunmaqla icra edilmiş, ədəbi-bədii və nəzəri materiallar kompleks halda, sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Dissertasiyanın yazılmasında bədii əsərin təbiətini tarixi, müqayisəli, estetik və milli mövqedən nəzərdən keçirib qiymətləndirən müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının ayrı-ayrı əsərləri, eləcə də bütövlükdə çağdaş estetik fikrin nəzəri müddəaları, analogi tədqiqatların təcrübə və nəticələri əsas götürülmüşdür. Dissertasiya işi bu əsərlərlə müqayisəli şəkildə yazıldığı üçün həm də tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Səhəndin çağdaş şair, bəşəri demokratik dəyərlərə sahib bir ziyalı və fenomen bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumət dönəmində yaranmış mütərəqqi ictimai-siyasi və mədəni mühitlə bağlı olmuşdur.

2. Səhənd İranda Azərbaycan türkcəsinin hüquqları uğrunda mübarizənin və “sözlə dirəniş hərəkatı”nın liderlərindən biri kimi, Tehrandə gizli ədəbi məclislərin yaradılmasında həlledici rol oynamış, onların fəaliyyətini həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən dəstəkləmişdir.

3. Səhənd Cənubi Azərbaycanda anadilli modern şeirin yaradıcılarından biri olmuş, onun ədəbi yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbiyyatı ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir.

4. Səhənd 1950-1979-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda siyasi lirikanın, antişah və antiimperialist poeziyanın liderlərindən biri olmuşdur.

5. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında vətənin bütövlüyü və müstəqilliyi ideyasını poeziyaya ilk dəfə Səhənd gətirmişdir.

6. “Azərbaycan türklərinin millətnaməsi” adlandırılan “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsini yaradarkən Səhənd yalnız “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun təsiri altında olmamış, həm də əvvəlcədən düşünülmüş planla hərəkət etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Səhəndin bədii yaradıcılığı yalnız XX əsr Cənubi Azərbaycan şeirində deyil, ümumilikdə Azərbaycan poeziyasında böyük ədəbi hadisələrdən biridir. Bu irs uzun illər boyu

Cənubda ədəbiyyata yeni gələn gənc nəsillər üçün klassik poeziyamızla, o cümlədən klassik aşıq şeirimizlə çağdaş poeziyamız arasında etibarlı körpü rolu oynamış, onları yeni yaradıcılıq axtarışlarına həvəsləndirmişdir. Lakin şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı mövzu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq elmi-nəzəri tədqiqata cəlb olunmuş və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktorluğu səviyyəsində araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq Səhəndin soykökü ilə bağlı məsələyə, onun ictimai-siyasi görüşləri ilə bağlı mübahisələrə aydınlıq gətirilmiş, Cənubda modern şeirin yaradıcılarından və siyasi lirikanın bayraqdarlarından biri kimi öyrənilmişdir.

Ədəbi dairələrdə “*Səhəndin fərdi hisslərini, romantik həyacanlarını şeirə tökməyə vaxtı olmayan ...bir şair*”⁵ olması və ya onun “*aşıqanə və romantik ruhdan yoxsun bir şair*”⁶ olması kimi qeyri-dəqiq və əsassız fikirlərin əksinə, onun həm də bu sahədə müvəffəqiyyətli qələm sahibi olduğu konkret faktlarla sübut edilmişdir.

Səhəndin epik əsərləri, xüsusən də “Xatirə”, “Araz” və “Fərhad” poemaları, eləcə də məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlər ilk dəfə ideya-bədii cəhətdən incələnib qiymətləndirilmiş, onun bəhrələndiyi zəngin milli folklor qaynaqları müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiya işində Səhəndin yaradıcılığı milli-mənəvi, hüquqi və psixoloji dəyərlər baxımından araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyini səciyyələndirən mühüm amillərdən biri də tədqiqata cəlb edilən mövzunun yalnız estetik prinsiplər fonunda deyil, həm də milli-hüquqi mübarizə müstəvisində şərh olunmasıdır ki, bu da Səhəndin vətənpərvər bir şəxs və sənətkar olaraq könüllü şəkildə öz üzərinə götürdüyü və ləyaqətlə yerinə yetirdiyi missiyanın parametrlərini düzgün qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində B.Q.Səhəndin bir şəxsiyyət və vətənpərvər şair kimi formalaşdığı

⁵ Akpınar, Y. Azeri edebiyatı araşdırmaları. İstanbul. – Erzurum: Dergah yayınları, – 1994. – s. 385.

⁶ Mededi, İ.O. Bulud Karaçorlu Sehəndin həyatı və əsərləri üzərində bir araşdırma (yüksek lisans tezi). – İzmir, – 2003. – s. 28.

mühit, onun siyasi təqiblər altında keçən ağır həyatı, kollektiv hüquqlar uğrunda mübarizəsi, çoxşaxəli yaradıcılığı, Şimalda və Cənubdakı müasirləri ilə ədəbi əlaqələri, poetik irsinin öyrənilməsi və nəşri tarixi Azərbaycan və İran mənbələri əsasında hərtərəfli və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Əsər bu mövzuda ilk əhatəli tədqiqat kimi mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyətə malik olduğundan gələcəkdə bu istiqamətdə yerinə yetiriləcək tədqiqat işlərinin təməli kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiya işinin nəticələrindən “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin müvafiq bölməsinin yazılmasında, “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kursu ilə bağlı universitetlərin filologiya fakültələrində mühazirələrin oxunmasında, xüsusi kursların təşkilində, ədəbiyyat ensiklopediyalarının hazırlanmasında, B.Q.Səhəndin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı xüsusi seminarların təşkilində, eləcə ümumtəhsil məktəblərinin yuxarı sinif şagirdləri üçün ədəbiyyat dərsləklərinin yazılmasında elmi mənbə kimi istifadə olunma bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq edilmiş, əsas nəticələri İnstitutun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində müvafiq müzakirədən keçmişdir.

Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslarda etdiyi məruzələrin materiallarında, nəşr edilmiş elmi məqalələrində əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və ayrı-ayrı elmi problemlərin izah və şərhini nəzərdə tutan paraqraflardan, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işi ümumilikdə 232237 işarədən ibarətdir. Giriş 18253 işarədən, birinci fəsil 76242 işarədən, ikinci fəsil 84108 işarədən, üçüncü fəsil 37136 işarədən, nəticə isə 4060 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, işin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeiasiyası və tətbiqi ilə bağlı qısa məlumat verilməlidir

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Həyatı və mühiti**” adlanır. Bu fəsil iki paraqrafdan ibarətdir. “**İctimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitinə ümumi bir nəzər**” adlı birinci paraqrafda fərqli qaynaqlara isnad edilməklə Səhəndin bir şəxsiyyət və şair kimi formalaşdığı ictimai-siyasi və ədəb-mədəni mühitin ümumi mənərəsi verilmişdir. Burada Səhəndin doğulub boya-başa çatdığı dövrdə – 1926-1946-cı illərdə İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər, şovinst Pəhləvi rejiminin assimilyasiya siyasəti, ölkənin fərqli etnik topluslarına, xüsusən də Azərbaycan türklərinin ana dilindən istifadə hüququna qarşı basqılarının səbəb və nəticələri konkret faktlar əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, rejim XX əsrin əvvəlindən bəri bu toplusun milli anlayışla bağlı əldə etdiyi ən kiçik nailiyyətlərin belə üstündən qəddarlıqla xətt çəkir, ana dilində olan hər şeyə qadağa qoyur, nəşr olunmuş qəzet, jurnal və kitablar yığışdırıb məhv edirdi⁷. Assimilyasiya siyasətinə “etibarlı elmi əsas”lar da tapılmışdı. Farslaşmış “düşüncə adamları” S.Hasan Tağızadə, Mahmud Afşar, C.Mirzə Qacar, S.Əhməd Kəsrəvi kimi “sapı özümüzdən olan baltalar”ın, fars millətçiliyinə bayraqdarlıq edən erməni əsilli Mirzə Melkum xan, gürcü əsilli Məlükül-Şüarayı Bahar və yəhudi əsilli M.Əli Furuğinin geniş təbliğ olunan “irs”ləri bu baxımdan “təkbiedilməz qaynaqlar” hesab olunurdu⁸. Rəsmi təbliğat məşını bu “qaynaq”lara əsaslanaraq Azərbaycan dilini fars dilinin səlcuqlar dövründə türkləşmiş pozuq bir ləhcəsi elan edirdi.

⁷ Süleymanoğlu, F. Cənubi Azərbaycanda ana dili məsələsi // Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı: tədqiqlər – I, – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s. 102.

⁸ Gökdağ, B., Heyet M. R. İran Türklərində Kimlik Meselesi // İstanbul, – Bilig, Yaz, – 2004. № 30, – s. 57.

İş o yerə çatmışdı ki, Azərbaycanda maarif işlərinə rəhbərlik etmiş R.Möhsüni Təbrizdə azərbaycanlı ziyalıları toplayıb maarif idarələrində və məktəblərdə türkcə danışıqın bundan belə yasaq olduğunu bildirdikdən sonra bəyan etmişdi: “*Məktəblərdə hər kəs türkcə danışsa, eşşəyin noxtasını onun başına salıb, axura bağlayın*”⁹.

Bununla birlikdə, burada Milli Hökumət dönəmində ədəbiyyat, mətbuat və mədəniyyət sahəsində reallaşdırılan və milli dirçəlişə xidmət edən fərqli proqramların icrasının cənublu soydaşlarımızın şüurunda yaratdığı dəyişikliklər və bunun pozitiv nəticələri də araşdırılmışdır.

Səhəndin doğulub boya-başa çatdığı, şair və şəxsiyyət kimi formalaşdığı ictimai-siyasi, ədəbi və mədəni mühiti (1926-1946-cı illəri) xarakterizə edilərkən aşağıdakılar ön plana çıxmışdır:

–Rza şah dönəmi İranda yaşayan qeyri-fars etnoslarının, xüsusilə də digərlərindən fərqli olaraq daha böyük mədəni və ədəbi irsə sahib olan Azərbaycan türklərinin tarixinin ən qaranlıq və çarəsizlik dövrü olmuşdur;

–Azərbaycan türkləri əsrlər boyu ölkədə sahib olduqları bir çox hüquqlardan, başlıcası da ana dilində təhsil, mətbuat və yazışma hüququndan məhrum edilmiş, bu da təbii olaraq ana dilində ədəbiyyatın inkişafına böyük zərbə vurmuş, onun az-çox yalnız aşiq sənəti və mərsiyəçilik sahələrində işlək qalmasına gətirib çıxarmışdır;

–1941-ci ildə Rza şah taxtdan məhrum edildikdən və Təbrizdə Milli Hökumət fəaliyyətə başladıqdan sonra Azərbaycan türkləri nəinki əvvəllər sahib olduqları hüquqlara, hətta dövrün ən çağdaş insani hüquqlarına yiyələnmişlər ki, bu da ədəbiyyatın və mədəniyyətin görünməmiş bir sürətlə inkişafına gətirib çıxarmışdır.

Mövzunun araşdırılması nəticəsində əldə edilmiş nəticələr tədqiqatçının Uluslararası Türkoloji Araştırmalar Sempozyumunda

⁹ Rəhimli (Bije), Ə. Mübarizə burulğanlarında keçən ömür. – Bakı: Nurlar, – 2009. – s. 61.

(UTAS 26 - 28 Eylül 2019, Van/Türkiye) edilmiş məruzəsində¹⁰ və “İran’da Azərbaycan türkçəsi sorunu ve Sehend’in konuya baxış açısı”¹¹ adlı elmi məqaləsində öz əksini tapmışdır.

Fəslin “**Həyatının və ədəbi yaradıcılığının əsas mərhələləri**” adlanan ikinci paragrafında şairin həyatına (1926-1979) aid ən vacib məlumatlar dəqiqləşdirilib sistemləşdirilmiş, onun mənsub olduğu ailənin kökləri, təhsili, istifadə etdiyi ədəbi təxəllüslər, keçdiyi yaradıcılıq yolunun ətraflı təsviri verilməklə yanaşı, ailəsi və yaxın ətrafı barədə mötəbər qaynaqlara əsaslanan informasiyalar təqdim olunmuşdur. Burada həmçinin Səhəndin vətənpərvər və yenilikçi şair kimi formalaşmasına təsir göstərən amillər, ictimai-siyasi görüşləri, yaradılmasında iştirak etdiyi gizli ədəbi məclislərin fəaliyyəti, rejimə qarşı sözlə dirənişi, bu yolda çəkdiyi məşəqqətlər, eləcə də Sovet Azərbaycanı ziyalılıqları ilə gizli ədəbi və insani əlaqələri araşdırılmış, Cənubi Azərbaycan poeziyasının forma və məzmun baxımından zəngiləşməsində rolu məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Araşdırmalar nəticəsində şairin həyat və yaradıcılığı şərti olaraq aşağıdakı mərhələlərə ayırılmışdır:

–1926-1943-cü illər – Marağa dövrü. İlk orta təhsil almış, “Razi” təxəllüsü ilə ana dilində əksəriyyəti satirik olan ilk şeirlərini yazmışdır;

–1943-1947-ci illər – Təbriz dövrü. Təhsilini yarımqıy qoyub sol hərəkata qoşulmuş, ADF sıralarında fəaliyyət göstərmiş, siyasi görüşləri formalaşmış, yaradıcılığı daha çox siyasi məzmun daşımağa başlamışdır;

–1947-1953-cü illər – məhbəs, sürgün və məhrumiyyətlər dövrü. İki dəfə – üst-üstə dörd il zindan həyatı yaşamış, kvantativ ölçüdən imtina edərək sillabik şeirlər yazmağa başlamış, vətənpərvərlik mahiyyəti daşıyan “Xatirə” və “Araz” poemalarını yaratmışdır;

¹⁰ Süleymanoğlu, F. İran’da Azərbaycan türkçəsi sorunu ve Sehend’in konuya baxış açısı // Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu (UTAS), – Van/Türkiye : – 26 - 28 Eylül. – 2019, – Tam Metin Kitabı. – s. 696-703.

¹¹ Süleymanoğlu, F. İran’da Azərbaycan türkçəsi sorunu ve Sehend’in konuya baxış açısı // Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, – 2020, №1, – s. 114-123.

–1953-1967-ci illər – Tehran dövrü. Öz fitri qabiliyyəti sayəsində sınavi sex işçisindən, sex və ticarət mərkəzi sahibinə çevrilmiş, “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsini tamamlayıb bir hissəsini gizli şəkildə çap etdirmiş, milli məsələlərin müzakirə edildiyi gizli ədəbi məclis yaratmağa nail olmuşdur;

–1967-1979-cu illər Şimali Azərbaycanla əlaqələr dövrü. Bu dövrdə Bakıdakı həmkarları ilə sıx əlaqələr qurub saxlamağa nail olmuş, Azərbaycan sovet ədəbiyyatının Cənubda, Cənub ədəbiyyatının Sovet Azərbaycanında tanıdılmasına, milli birlik ideyalarının yaşadılmasına xidmət etmişdir.

Bu paraqrafdakı araşdırmaların nəticələri tədqiqatçının “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı ikicildlik akademik nəşrin II cildində dərc olunmuş “Səhənd” adlı oçerkində¹², “Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri (“Ziya Bünyadov qiraətləri”) Beynəlxalq Konfransında (Bakı, 16-17 oktyabr 2018) edilmiş məruzəsində¹³ və “Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında” adlı məqaləsində¹⁴ öz əksini tapmışdır.

Dissetasiyanın ikinci fəslı “**Poetik yaradıcılığı**” adlanır. Üç paraqrafdan ibarət olan bu fəslin birinci paragrafı “**İctimai-siyasi lirikası**” adlanır. Məlum olduğu kimi, Səhənd Cənubi Azərbaycanın ən siyasiləşmiş şairlərindən biri olmuşdur. Onun 34 illik dövrü əhatə edən poetik irsinin əksər hissəsini demokratik sol dəyərləri təbliğ və tərənnüm edən kəskin ictimai-siyasi motivli əsərlər təşkil edir. Buna görə də o, birmənalı olaraq Cənubda ədəbi ictimaiyyət tərəfindən siyasi lirikanın bayraqdarlarından biri kimi qəbul olunur. Səhənd rejimə qarşı mübarizəsini məlum səbəblərdən dolayı daha çox ədəbiyyat müstəvisində aparmışdır. Ona görə də bu paraqrafda şairin

¹² Süleymanoğlu, F. Səhənd (Oçerk). Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi [2 cildə]. – Bakı: Qanun, – c. 2. – 2013. – s. 453-475.

¹³ Süleymanoğlu, F. Səhəndin soyadının mənşəyi və yazılış variantları // Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri (“Ziya Bünyadov qiraətləri”) Beynəlxalq Konfransının materialları, – Bakı: – 16-17 oktyabr. – 2018. – s. 459-461.

¹⁴ Süleymanoğlu, F. Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında // – Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri (Humanitar Elmlər), – 2018. №1, – s. 166-170.

şovinst şah rejiminin və onun beynəlxalq havadarlarının antibəşəri mahiyyətini çılpalığı ilə açıb göstərən siyasi məzmunlu şeirləri (“Fədailər marşı”, “Düşünmək”, “Şallaq”, “Axır Süjə”, “Taleimə sən bax”, “Bir məzar boyunda yer sorağında”, “Axır süjə” və s.) onun ictimai-siyasi görüşlərinə təsir edən amillər fonunda tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Əminliklə demək olar ki, XX əsrin ortalarında İranda ana dilində yazıb-yaratmış şairlərimizin heç biri Səhənd qədər bu “təhlükəli mövzu”ya müraciət etməmiş, bu qədər kəskin və cəsarətli şeirlər yazmamışdır. Bunu onların fəaliyyət göstərdikləri mühitin ictimai-siyasi mövzuda yazmağa imkan verməməsinə bağlamaq, əlbəttə, düzgün deyil. Burada hər şeydən əvvəl sənətkarın bir insan olaraq daxili zənginliyi və vətəndaş olaraq şəxsi cəsarəti müəyyənədicilə amil kimi ortaya çıxır. Çünki, siyasi mövzuda əsər yazmaq sənətkardan istənilən dövrdə, istənilən antidemokratik cəmiyyətdə böyük cəsarət tələb edir.

Səhənd İranı xalqlar zindanına çevirib onların ən təməl haqlarını əlindən alan müstəbidi “Allahın yerdə kölgəsi” elan edib “şaha itaət Allaha itaətdir” deyən yaltaq məclis üzvlərinin, riyakar mollaların, keşişlərin məntiqindən dəhşətə gəlirdi. Sual edirdi: Əgər sizin Allahınızın “kölgəsi” belə zülmkar və qaniçəndirsə, bəs onda o özü kimdir? Deməli, o, mənim ulularımın ibadət elədiyi, “Qul haqqını yemə!” – deyən Allah deyil! Ona görə də bir qədər də solçu dünyagörüşünün təsiri ilə hayqırırdı:

*Qanun?
Bütün qanun kitabların
vərəq-vərəq yurt, doğra!
Qanun yazan əlləri bur,
qələmləri sındır, tulla!
Quranları, İncilləri
mollaların, keşişlərin
vur başına!¹⁵*

¹⁵ Səhənd. Seçilmiş əsərləri / tərtib edən Qənbərqızı, R. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – s. 17.

Bunlar artıq təkə fikir və söz deyil, həm də əməl – çağırış idi. Haqsızlığa, riyakarlığa, cəhalətə və istibdada – siyasi rejimə, imperializmə qarşı mübarizəyə çağırış! Əslində bu çağırış onun bir zaman əlində silah milli fədailər cərgəsində gördüyü işlərdən daha böyük əməl idi. Özü də yalnız doğuşdan seçilmişlərin, azadlıq ruhunu heç nəyə satmayanların cürət edib görə biləcəyi əməl! Onun çağırışları çox vaxt açıq mətnlər şəklində ortaya çıxır, cənublu vətənpərvərlərin gizli şeir məclislərində, yığıncaqlarında səslənirdi:

*Gəlin ellər, əlbir olaq,
vuraq, yıxaq qəsbkarı!
Quduz dişli işğalçıdan,
təmizləyək hər diyarı!*¹⁶

Burada həmçinin, şairin ictimai-siyasi görüşlərinə ədalətsiz baxışları əks etdirən bəzi yazılarda reallıqdan uzaq, əsassız və qəbul edilməsi qeyri-mümkün olan yanaşmalara da münasibət bildirilmiş, onların daha çox aşağıdakılardan qaynaqlandığı göstərilmişdir:

– Səhəndin mənsub olduğu cəmiyyətin (ADF-in) məqsəd və məramının düzgün qiymətləndirilməməsi;

– şairin siyasi baxışları etibarilə sol mərkəzçi olmasının gözərdi edilməsi;

– sözün əsl mənasında demokrat, beynəlmiləşçi və təbiətən tolerant xarakterli insan olmasını anlaya bilməmək;

– siyasi mənsubiyyətlə bağlı rəqabətin insani münasibətlərə yolverilməz şəkildə transformasiya edilməsi;

– dünyagörüşünü və sahib olduğu dəyərləri əks etdirən əsərlərinin bütövlükdə öyrənilib mənimsənilməməsi.

Bu mövzunun tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş nəticələr müəllifin “Bulut Karaçurlu Sehənd’in sosyo-politik düşüncələri üzərinə notlar” adlı məqaləsində¹⁷ öz əksini tapmışdır.

¹⁶ Səhənd. Divan / nəsrə hazırlayan Sədiq, E. – Tehran: – 2010. – s. 156-157.

¹⁷ Süleymanoğlu, F. Bulut Karaçurlu Sehənd’in sosyo-politik düşüncələri üzərinə notlar // Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü Vankulu Sosial Araştırmalar Dergisi, – 2019, sayı 3, – s. 55-69.

Fəslin ikinci paraqrafı “**Məhəbbət lirikası**” adlanır. Səhəndin indiyədək nəşr olunmuş məhəbbət şeirləri sayca elə də çox deyil. Amma bu əsərlər şairin sevgi dünyasını anlamaq, yaradıcılıq istedadını fərqli yöndən qiymətləndirmək, eləcə də bir şəxsiyyət kimi fərdi obrazını tam təsvir etmək baxımından böyük önəm daşıyır.

Əlbəttə, Səhəndin ictimai-siyasi mövzularda qələmə aldığı kəskin misraları oxuduqca, ilk nəzərdə belə təsəvvür yarana bilər ki, keçdiyi mübarizə və məhrumiyyətlərlə dolu həyat yolu xarakterini sərtləşdirdiyindən o, “poeziyanın əbədi mövzusu”nda oxucunu təəccübləndirəcək, onun qəlbini oxşayacaq, rıqqətə gətirəcək şeirlər yazmağa bilməz. Doğrudan da, bu qədər əzab-əziyyətin, gündəlik siyasi təzyiqlərin mənəşəsində yaşayan sənətkarın siyasi fikir cəbhəsindən tamamilə fərqli səmtə – duyğusal aləmə üz çevirməsi, özünün daxili dünyasına başqa bucaq altında baxması elə də asan məsələ deyildi. Həm də yaşadığı mühitin poeziyasında sanki məhəbbət şeirlərinə yer də yoxdu. Amma bu aldadıcı təəssüratdır. Səhəndin azsaylı qoşmaları, rübailəri və bayatıları ilə ilkin tanışlıq belə, onun nə qədər incə və kövrək ruha sahib sənətkar olduğunu ustad Şəhriyarın təbirincə desək, “söz deyəndə gülü, püstəni, qəndi” bir-birinə məharətlə qatdığını nümayiş etdirir.

Şairin 8 bəndən ibarət “Gözlər” qoşması bu baxımdan daha diqqətəlayiqdir. Şair bu şeirdə bədii sözün fərqli çalarlarından ustalıqla bəhrələnməklə sanki bir gözəllik tablosu yaradır:

*Yenə kaman kimi çəkib qaşların,
Quldur baxışları vay, məni gözlər.
Dağıdıb könlümün bağçasın, barın,
Yaxıb yandırmağa xərməni gözlər.*

*Əlindən kim qaçdı, canın qurtardı,
Sənan dinin atdı, donuz otardı,
Hər zaman yeni bir fitnə qopardı,
O gürcü baxışlar, ərməni gözlər.*

*Süzgün baxışından ürəklər şan-şan,
Hər yanda min yanan, min-min alışan,*

*Dağıdıb tellərin edib pərişan,
Qəlb evin yıxmağa şanəni gözlər*¹⁸.

Göründüyü kimi, Səhəndin lirik qəhrəmanı ilahi sifətlərə malik olmayan real yer varlığıdır. Ancaq onun təqdimatında bu yer varlığı mələk keyfiyyətində görünür. Təsvirdəki əyani detallar, nikbin ruh, kolorit, yüksək zövqlə seçilmiş bədii təsvir vasitələri bu qoşmanı Azərbaycan klassik aşiq şeirinin ən yaxşı nümunələri ilə eyni səviyyəyə yüksəldir.

Səhəndin məhəbbət lirikasından gətirilmiş nümunələr onun daxili aləminin zəngin, hiss və həyəcanlarının saf, oxucu üçün ruhən doğma olduğunu göstərməyə kifayət edir. Bu baxımdan prof. Y.Akpınarın “*Zatən Səhənd fərdi hisslərini, romantik həyəcanlarını şeirə tökməyə vaxtı olmayan, xalqının dərdləriylə, arzularıyla dolup-daşan bir şairdir*”¹⁹ fikri ilə əslində həqiqəti əks etdirdiyini, lakin bir az da mübaligəyə yol verməklə mübahisəyə qapı açdığını görürük.

Şairin məhəbbət şeirlərindən gətirilən nümunələr İrənlı araşdırmaçı İ.M.Osalının Səhənd haqqında söylədiyi “*aşıqanə və romantik ruhdan yoxsun bir şair*”²⁰ iddiasının dəlildən məhrum və qəbuləilməz olduğunu sübut etməyə də kifayət qədər ciddi əsaslar verir. Deməli, Səhənd həm də məhəbbət şeirləri yazan və bu sahədə də müvəffəq olan şairdir.

Bu paraqrafın mövzusunun araşdırılması zamanı əldə olunmuş nəticələr tədqiqatçının Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri Respublika Konfransında (Bakı, 29 oktyabr 2019) etdiyi məruzədə²¹ öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü paraqrafı “**Epik şeir yaradıcılığı**” adlanır. Səhəndin yaradıcılığının hətta ən səthi təhlili

¹⁸ Səhənd. Qardaş andı / nəsrə hazırlayan Muğanlı, S. – Tehran: Əfkar, – 2012. – s. 202.

¹⁹ Akpınar, Y. Bulut Karaçorlu Sehend ve Bazı Şiirleri’ // – Erzurum: Araştırma Dergisi, – 1985, say 13, – s. 385.

²⁰ Medədi, İ.O. Bulud Karaçorlu Sehendin hayatı ve eserleri üzerinde bir araştırma (yüksek lisans tezi). – İzmir, – 2003. – s. 28.

²¹ Süleymanoğlu, F. Bulud Qaraçorlu Səhəndin məhəbbət poeziyası // Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri Respublika Konfransının materialları, – Bakı: – 29 oktyabr. – 2019. – s. 125-128.

belə, göstərir ki, o, epik təfəkkürə sahib bir sənətkar olmuşdur. Əlbəttə, ədəbiyyata folklor aləmindən – nağıl, dastan dünyasından gəldiyindən bunu təbii hesab etmək olar. Ona görə də Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox poema müəllifi olan da Səhənddir. Ancaq araşdırmalar göstərir ki, bunu yalnız epik təfəkkürlə bağlamaq da düzgün deyil. Belə ki, şair öz oxucularına aşılamaq istədiyi ictimai-siyasi və fəlsəfi fikirlərin, hüquqi və mənəvi dəyərlərin, mübarizlik ruhunun poema janrı vasitəsi ilə daha yaxşı təlqin olunacağına inanırdı. Bu məsələdə XX əsrin ortalarında Şimalda poema yaradıcılığında baş verən canlanma, eləcə də müəllimi hesab etdiyi Səməd Vurğun yaradıcılığının təsirini də diqqətdən qaçıрмаq olmaz.

Səhəndin bir söz ustadı olaraq reallaşması uğrunda mübarizə apardığı ideyaların əksəriyyətini məhz onun epik əsərlərində tapmaq mümkündür. Ona görə də bu paragrafda şairin 1949-1952-ci illərdə məhbəsdə qələmə aldığı “Xatirə” və “Araz” poemaları, 1960-cı illərin ortalarında qələmə aldığı “Fərhad” poeması ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmiş, eləcə də “Dədəmin kitabı” adlı poemalar silsiləsi tarixi və sənətkarlıq baxımından qiymətləndirilmişdir.

Səhənd 1949-cu ildə məhbəsdə qələmə aldığı 626 misradan ibarət ilk poemasını – “Xatirə”ni Milli Hökumət dönəmində və onun devrilməsindən sonra Cənubda baş vermiş hadisələrə həsr etmişdir. Məhbəsdən çıxdıqdan sonra üzərində bəzi düzəlişlər etməklə əsəri yenidən işləmiş, məlum qadağalar səbəbindən onun bəzi parçalarını 50-ci illərin sonu, 60-cı illərinin əvvəllərində əlyazması halında müstəqil şeir parçaları kimi gizli şəkildə yaymış, sonralar isə mətbuatda dərc etdirmişdir.

Poema, cəmi bir il hakimiyyətdə olmasına rəğmən böyük siyasi, iqtisadi və mədəni nailiyyətlərə imza atmış Milli Hökumətin başda ABŞ olmaqla beynəlxalq güclər tərəfindən xaincəsinə devrilməsi və Cənubi Azərbaycan torpaqlarının şah cəlladları tərəfindən xarabazarlığa, yaşayış məntəqələrinin zindan və qətl meydanlarına çevrilməsinə qarşı 23 yaşlı bir gəncin vətəndaş təpikisi və şair etirazının bədii ifadəsi kimi yaranmışdır:

*Bir sürü çalağan, bir sürü quzğun,
Bir sürü alabaş, bir sürü meymun,
Bir sürü əqrəb, bir sürü ilan,
Bir sürü yan-yanış, bir sürü çayan,
Bir sürü satılmış, bir sürü casus,
Bir sürü ... Bir sürü ...
Bir naxır köhnə qurd, səksən yaşında,
Fitnəkar Corc Alan onun başında.
Supasın bizlədi yurduma sarı,
Sel kimi bürüdü bizim diyarı²².*

Səhənd tarix boyu başına minbir oyun açılan Vətənin acı taleyi ilə barışa bilmirdi. O, “Araz” adı verdiyi ikinci poemasında Vətən və onun taleyi məsələsinə yenidən qayıtmış, bölünmüş yurdun iki parçasının siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən mövcud durumunu müqayisə etmiş, Şimalın əldə etdiyi nailiyyətlərin qaynaqlarını göstərmişdir. Eyni xalqın bir hissəsinin mütərəqqi siyasi rejimin yaratdığı fərsətlərdən bacarıqla yararlanıb böyük nailiyyətlər əldə etdiyini, xoşbəxt həyat sürdüyünü, digər hissəsinin isə şovinist bir müstəbidin hikkəsinin qurbanına çevrilib ən adi insani hüquqlardan məhrum, ac-yalavac halda yaşadığını ustalıqla təsvir etmişdir. Ona görə də çıxış yolunu bölünmüşlük psixologiyasından qurtulub ayrılığa son qoymaqla görürdü:

*Görəsən bu ayrılıq
çatacaqdır mı başa?
İki qardaş bir daha
yaşayacaqdır qoşa?*

*Söylə mənə, bəs Araz
quruyacaqdır haçan?
Nə vaxt tək olacaq
Vətənim mənə zindan?²³*

²² Səhənd. Qardaş andı / nəşrə hazırlayan Muğanlı, S. – Tehran: Əfkar, – 2012. – s. 323.

Əlbəttə, Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox nümayəndələri kimi, Səhəndin “Araz” mövzusunda, Vətənin bölünməsi və gələcək birliyi məsələsinə müraciəti təsadüfi deyildi. O, bu birliyin gücünü Milli Hökumət dönəmində əyani şəkildə görmüşdü. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 26 yaşlı gəncin zindanda qələmə aldığı bu əsər ədəbiyyatımızda bu mövzuya həsr olunmuş ilk iri həcmli poetik əsər idi. Bu baxımdan “Araz” hətta xalq şairi B.Vahabzadənin 1958-ci ildə yazdığı məşhur “Gülüstən” poemasını da xeyli qabaqlamışdır.

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Qərbin təsiri altında İranda rejimin sərt qaydaları müəyyən qədər yumşalmağa başlamış, sürgün edilmiş, doğma ellərə yolu bağlanmış bir çox Azərbaycan ziyalıları kimi, Səhəndin də Təbrizə, ana yurdu Marağaya yolu açılmışdı. Zindanda və sürgündə keçirdiyi illər ərzində, doğulub boya-başa çatdığı şəhərdə çox şeylər dəyişmişdi. Səhənd bir vaxtlar qarış-qarış gəzib dolaşdığı yerlərdə, xüsusən də Sofi çayının sahilindəki “oynağım” adlandırdığı yerlərdə keçən günlərinin hələ yıpranmamış acılı-şirinli xatirələrinin təsiri altında aydın avtobioqrafik cizgilər daşıyan “Fərhad” poemasını qələmə almışdır.

Əlbəttə, Fərhad obrazının Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında, mədəniyyətində qədim bir tarixi var. Lakin Səhəndin Fərhadı, sevdiyi Şirin üçün Bisütun dağını çapıb süd arxı açan, Şərq insanının təfəkküründə məhəbbət, sədaqət və fədakarlıq rəmzi kimi yaşayan məşhur qəhrəman deyil, onun adını anasının danışdığı nağıllardan eşidən və sinəsində əsl Fərhad ürəyi daşıyan 8-9 yaşlı balaca lirik məndir.

“Balaca Fərhad”ın Şirini də fərqlidir. O, yaşca özündən iki dəfə böyük olan, qulluqçu işlədiyi evin pal-paltarını hər gün çayda yumağa gətirən Güləndam adlı 16-17 yaşlarında gənc bir qızıdır. Soyuyq, sırsıralı suda əlləri-ayaqları “bulaqotu yarpağı kimi göm-göy göyərən” Güləndamın bu vəziyyəti lirik mənənin körpə, ancaq sevgi ilə dolu böyük ürəyini sızladır. O düşünür, daşınır, gecələri səhərəcən yata bilmir, Güləndamı bu işgəncədən qurtarmaq üçün yollar axtarır. Nəhayət belə qərara gəlir ki, çayın sahilindəki dolaylarda qırmızı kırıanların altını çapıb orada bir “köhül” düzəlsin. Yer altındakı ilıq

²³ Səhənd. Qardaş andı / nəşrə hazırlayan Muğanlı, S. – Tehran: Əfkar, – 2012. – s. 372.

sulardan ora bir arx çəkib “gölməş” yaratsın ki, Güləndam paltarları əziyyəət çəkmədən bu isti kahadakı ilıq sularda yuya bilsin.

Poemanın ikinci hissəsi artıq siyasi-fəlsəfi müstəvidə cərəyan edir. “Gözəllikləri sevən, gözəllərdən ötrü ölən” balaca lirik mən böyüyür, dünyanın işlərindən baş çıxarmağa başlayır. Amma bu dəfə dünyanın bütün gözəlliklərinin durumunu Güləndamın həyatı kimi faciəli, səadət günəşini isə yatqın görür. Ona görə də sevdiyi gözəllikləri xilas etmək üçün bir vaxt haqqında nağıllardan eşitdiyi, Xızır İlyasın zülmətdə tapıb içdiyi “Abi-həyat” adlı dirilik suyunu çəkib işıqlı dünyaya gətirmək, Güləndamları xilas etmək, insanların həyatını yüngülləşdirmək – İnsan kimi yaşamalarına kömək etmək qərarına gəlir...

Həç şübhəsiz ki, Səhənd yaradıcılığının zirvəsi “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsidir. Bu əsəri sadəcə olaraq türk ədəbi düşüncəsinin şah abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un nəzmə çəkilmiş müasir variantı hesab etmək, əlbəttə, doğru deyil. M.Fərzanənin sözləri ilə desək: *“Böyük şeir qüdrətinə və tükənməz söz bacarığına malik olan şair, bu işi olduqca bacarıq və hünərlə yerinə yetirmiş, oxucunun zövq və ehtisasını oxşayan, onda həyacanlar, kədər və sevinclər doğuran bədii və ictimai bir əsər meydana çıxarmışdır”*²⁴.

İstər Sovet Azərbaycanında, istərsə də şah İranda “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun nəşrinin və təbliğinin qadağan olunduğu dövrdə – ötən əsrin 50-ci illərində bu cür ağır və təhlükəli bir işin altına girmək, sözsüz ki, istənilən sənətkardan böyük cəsarət, universal bilik və yüksək milli təəssübkeşlik tələb edirdi. İş o yerə çatmışdı ki, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi M.C.Bağirov (1896-1956) Kremlin diktəsi altında eposu *“Azərbaycana qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifiinə həsr edilən, qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilən kitab”*²⁵, rəsmi İran dairələri isə *“Ural çölləri və*

²⁴ Səhənd. Dədəmin kitabı /redaktor Fərzanə, M. – Stokholm: Durna och Tribun, – 2001. – s. 10.

²⁵ Əliyeva, X. “Dədə Qorqud” obraz və süjetləri bədii ədəbiyyatda: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 2007. – s. 5.

Şimali Türkiстан oğuzlarının dəyərsiz nağılları”²⁶ adlandırır. Ən təəccüblüsü də bu idi ki, həm Şimalda, həm də Cənubda bu “rəsmi qiymət”lərə daha ağır ifadələrlə “dəm tutan” bir dəstə “ziyalı” da meydan sulayırdı.

Səhənd isə həmin dövrdə hakim dairələrin bu cür təhlükəli siyasi basqılarından çəkinməyən yeganə Azərbaycan şairi idi. O, bu yükün altına girərkən ilk növbədə millətini aşığılayan, onu çöldə küləklərin diyirlədiyini süpürüm topası kimi təqdim və təbliğ edən fars və rus şovunistlərinə, onların uydurmalarına inanıb öz tarixinə xor baxan milli nadanlara sübut etmək istəyirdi ki, türklərin möhtəşəm bir tarixi və parlaq mədəni keçmişi vardır. Sadəcə olaraq bunları üzə çıxarmaq, araşdırmaq, öyrənmək, sahiblənmək və təbliğ etmək lazımdır.

Lakin yurdun üstünə çökmüş ikiqat zülmətdə belə işlərlə məşğul olmaq, köməksizlik düşüncəsi altında əzilən, ruhi sarsıntı içərisində olan xalqla yenidən azadlıq barədə danışmaq elə də asan deyildi. Bunun üçün həm əsrlərin cəhalət qaranlığı, həm də qəddar şah rejiminin toplumun üzərinə çökdürdüyü qorxu qaranlığı ilə mübarizə aparmaq lazım gəlirdi. Bəlkə də elə buna görə şair əsəri ölüm və yoxluq toxumları səpən, “qarı şeytanların at oynatdığı qaranlıq gecənin mərmuz siması”nı qarğamaqla başlayır.

Bu zülmət qaranlıqda iş görmək, nəyəsə nail olmaq üçün Səhəndə hər şeydən əvvəl məşəl – işıq lazım idi. Çünki o, “işığın dünyada ən böyük qüvvət olduğunu”, varlıq və həyat bəxş etdiyini yaxşı bilirdi. Şair öz məşəlini alovlandırmaq üçün axtardığı odu Ulu Dədə Qorqudun söndürülməkdə olan müqəddəs ocağında – milli düşüncə və mübarizə sistemimizi yaşadan oğuz boylarında tapdı. “Yol getməsə, çatmaz məqsədə insan” deyib, oradan götürdüyü işıqla məqsədinə doğru yola başladı. Həm də dayanmağa, geri dönməyə, peşman olmağa heç bir “əl yeri” qoymayan qətiyyətlə. Axı o gəncliyindən bəri lider kimliyə sahib idi. Ona görə də öz məqsədinə çatmaqda əzmlı idi:

²⁶ Sərrafi, Ə. İranda “Dədə Qorqud” kitabının tanınması və nəşri tarixindən // – Tehran: Varlıq, – 1998. № 2, – s. 22.

*Səhəri axtaran gecədən qorxmaz,
Alıram əlimə tələş əsasın.
Əgər göydən yerə qətran yağsa da,
Üzüb keçməliyəm zülmət dəryasın*²⁷.

Əsərin təhlili göstərir ki, Səhənd bu böyük işə girişərkən təkcə abidəyə sonsuz məftunluğunun təsiri altında olmamış, həm də milli azadlıq mücahidi kimi, əvvəlcədən düşünülmüş ciddi planla hərəkət etmişdir. Əsərdə bu planın aşağıdakı detalları daha aydın görünür:

– Milli Hökumətin süqutu və qanlı repressiyalardan sonra milləti keçirdiyi ruhi sarsıntıdan və çarəsizlik psixologiyasından xilas etmək üçün onu özünün tarixi düşüncə sistemi, cəngavərlik tarixi və zəngin mənəvi dəyərləri üzərindən yenidən motivasiya etmək;

– Azərbaycan türk toplumunu əsilsiz, köksüz və tarixən heç bir mədəni dəyərə sahib olmayan köçəri çöl tayfası kimi təqdim edən hakim dairələrin və onların rəsmi təbliğatçılarının qarşısına bu iddiaları darmadağın edən tutarlı dəlillər qoymaq;

– Azərbaycan türkcəsinin qədim tarixi köklərini və hər cür çağdaş fikirləri ifadə edə biləcək imkanlara sahib olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirmək;

– müəyyən ədəbi priyom və formalardan istifadə etməklə, sönməkdə olan milli azadlıq və birlik ideyalarını toplum arasında canlı tutmaq.

Bu bölmədə əsər ideya-məmun cəhəti ilə yanaşı, sənətkarlıq baxımından da araşdırılmışdır.

Paraqrafın mövzusunun araşdırılması ilə bağlı nəticələr müəllifin “Səhəndin “Xatirə” poeması”²⁸, “Səhəndin “Araz” poeması”²⁹, “Səhəndin “Fərhad” poeması”³⁰ adlı elmi məqalələrində

²⁷ Səhənd. Dədəmin kitabı / tərtib edən Süleymanoğlu, F. – Bakı: Nurlar, – 2015. – s. 114.

²⁸ Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Xatirə” poeması // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. № 4, – s. 379-386.

²⁹ Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Araz” poeması // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2018. № 2(106), – s. 210-213.

³⁰ Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Fərhad” poeması // – Tehran: Xudafərin, – 2015. №130-131, – s. 47-50.

və Səhəndin “Dədəmin kitabı” poemalar silsiləsinə yazdığı “Səhəndin şah əsəri”³¹ adlı ön sözdə əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Ədəbi-bədii irsinin tədqiqi tarixi və nəşri**” adlanır. Bu fəslin “**Ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsi tarixi**” **sərlövhəli** birinci paraqrafında ayrı-ayrı alim və tədqiqaçıların son 50 ildə elmi ictimaiyyətdə təqdim etdikləri tədqiqatlar müqayisəli şəkildə incələnməklə onların müsbət və mənfi cəhətlərinə qiymət verilmişdir.

İstər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra, Səhəndin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı ayrı-ayrı kitab, jurnal və qəzetlərdə, eləcə də İnternet saytlarında xeyli məqalə və elmi araşdırma dərc edilmişdir. Bunları məqsəd və xarakterlərinə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

– şairin doğum və ya ölüm günləri ilə bağlı qələmə alınmış anım və tanıtma xarakterli yazılar;

– şairin kitablarına, eləcə də dərsliklərdə və müntəxəbatlarda dərc olunan əsərlərinə ön söz kimi əlavə edilən həyat və yaradıcılığı ilə bağlı təqdimat xarakterli məqalələr;

– şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatların nəticəsi kimi ortaya çıxan elmi əsərlər.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, ədəbiyyatşünaslıq üçün daha dəyərli olan üçüncü qrupa aid əsərlərin sayı olduqca az, hətta barmaqla sayılacaq qədər azdır. Şübhəsiz ki, bunun başlıca səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi şairin əsərlərinin əksəriyyətinin uzun illər boyu nə İranda, nə də Azərbaycan Respublikasında nəşr olunmaması və tədqiqata cəlb edilməməsidir.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Səhəndin yaradıcılığı ilə bağlı ilk mötəbər fikir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının akademik səviyyədə tədqiqi və təbliği işinin təşkili sahəsində həlledici rol oynamış və uzun müddət bu işə öndərlik etmiş akademik M.İbrahimova məxsusdur. Onun 1965-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Dəli Domrul” adlı

³¹ Süleymanoğlu, F. Səhəndin şah əsəri. (Səhənd. Dədəmin kitabı (Nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi: *Fikrət Süleymanoğlu*). Bakı: Nurlar NPO, – 2015. – s.3-16).

məqaləsini³² bu sahədə atılan ilk addım hesab etmək olar. Məqalə şairin konkret əsərinə həsr olursa da onun yaradıcılıq qayəsinə verilən qiymət kimi də maraqlıdır. Belə ki, akademik “Dəli Domrul”un məziyyətlərindən söhbət açarkən poemanın ilk növbədə “*klassik ədəbiyyatımızın insanpərvərlik, humanizm, haqqa inam, işığa məhəbbət kimi gözəl ənənələrini davam etdirdiyini, ...Azərbaycan xalqının vətənpərvərliyini, öz tarixinə, keçmiş ədəbi irsinə, dilinə, adət və ənənələrinə olan məhəbbətinin gücünü ifadə etdiyini*”³³ önə çəkir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, akademik şairin yaradıcılığı ilə bağlı məsələlərə dəfələrlə qayıtmışdır.

Bununla birlikdə dissertasiya işində azərbaycanlı tədqiqatçılar R.Əiyeva, R.Qəmbərqızı və C.Nəbioğlunun, iranlı tədqiqatçılar M.Fərzanə, H.M.Sədiq, G.Sabahı, S.Muğanlı və İ.O.Mədədinin, türkiyəli tədqiqatçılar D.Yıldırım, A.Kafkasyalı, Y.Akpınar və A.S.Başoğlunun Səhəndin yaradıcılığı ilə bağlı əsərləri araşdırmaların obyektinə olmuş, onlar elmi-nəzəri baxımdan qiymətləndirilmişlər.

Bu mövzunun tədqiqi ilə bağlı əldə edilmiş nəticələr müəllifin “Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında”³⁴ adlı məqaləsində, eləcə də “Səhənd: mühiti, həyatı və yaradıcılığı” monoqrafiyasının müvafiq bölməsində³⁵ öz əksini tapmışdır.

Fəslin “**Əsərlərinin nəşri məsələləri**” adlı ikinci paragrafında Səhəndin sağlığında və ölümündən sonra işıq üzünə gətirilən əsərlərinin nəşri məsələləri araşdırılıb qiymətləndirilmişdir.

Səhəndin 34 illik ədəbi yaradıcılıq fəaliyyətindən ədəbiyyatımıza 23 000 misraya yaxın poetik irs yadigar qalmışdır. Farsca qələmə aldığı bir necə şeir, tərcümə və məqaləsini çıxarmaqla, o, qalan bütün əsərlərini ana dilində yazmışdır.

³² İbrahimov, M.Ə. Dəli Domrul // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1965, 17 aprel. – s. 2.

³³ Yenə orada, s.2.

³⁴ Süleymanoğlu, F. Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında // – Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri (Humanitar Elmlər), – 2018. №1, – s. 166-170.

³⁵ Süleymanoğlu, F. Səhənd: mühiti, həyatı və yaradıcılığı (monoqrafiya). Bakı: Nurlar NPO, – 2017. – s. 152-161.

Məlum olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan şairləri arasında şeirləri rəsmi nəşrlərdə ən erkən yaşında çap olunanlardan biri də Səhənddir. Onun “Alqış”, “Fədailər marşı” və “Keçmiş fədailərimizin yadı” sərlovhəli üç şeiri 1945-ci ildə Təbrizdə “Şairlər məclisi” məcmuəsində “Razi” təxəllüsü ilə dərc olunanda cəmi 19 yaş olmuşdur. Halbuki həmin məcmuədə toplum arasında artıq bu və ya digər dərəcədə tanınmış şairlərə yer verilmişdi. Pəhləvi rejiminin qadağalarına, məhrumiyyətlərinə və basqılarına rəğmən, Səhənd ana dilində ədəbi yaradıcılıqdan əl çəkməsə də əsərlərinin növbəti nəşrini görmək üçün xeyli gözləməli olmuşdur. Zindanlarda və sürgündə keçən illər ərzində onun əsərlərinin bir çoxu it-bata düşmüşdür.

Bu paraqrafda şairin öz əsərlərinin gizli şəkildə də olsa nəşrini təşkil etmək üçün göstərdiyi təşəbbüslər, onların Şimalda dərci üçün fərqli kanallardan bacarıqla istifadə etməsi ilə bağlı dağınıq məlumatlar araşdırılıb sistemləşdirilmiş, eləcə də Azərbaycan, İran, Türkiyə və İsveçdə nəşr olunan əsərlərinin toplanması, tərtibi və nəşri məsələləri, bu nəşrlərdə yol verilmiş nöqsanlar və mətnlərə yolverilməz müdaxilələr üzə çıxarılıb qiymətləndirilmişdir. Belə ki, şairin əsərlərinin bir çoxu hələ də fərqli adlarla, bəzən də yarımqıq və təhrif edilmiş şəkildə çap olunduğundan elmi araşdırmalarda mübahisələr və səhv nəticələr doğurmaqdadır

Dissertasiya işinin bu hissəsi ilə bağlı araşdırmaların nəticəsi müəllifin “Bulud Qaraçurlu Səhəndin əsərlərinin nəşri tarixindən”³⁶ adlı elmi məqaləsində əksini tapmışdır.

Tədiqaqatın “**Nəticə**” bölümündə dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsillərində əldə olunmuş qənaətlər aşağıdakı qaydada ümmiləşdirilmişdir.

–Səhəndi digər yazarlardan fərqləndirən yalnız fitri poetik istedadı, vətənə, millətə, onun tarixinə və dəyərlərinə səmimi bağlılığı deyil, həm də qorxmazlığı, dönməzliyi, cəmərdliyi və bütün vəziyyətlərdə pozitiv işgüzarlığı olmuşdur;

³⁶ Süleymanoğlu, F. Bulud Qaraçurlu Səhəndin əsərlərinin nəşri tarixindən // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 1, – s. 366-373.

– şovinst Pəhləvi rejiminin planlı şəkildə həyata keçirdiyi assimilyasiya siyasətinə qarşı milli azadlıq mücadiləsində həm silahı, həm də qələmi ilə ön sırada olmuşdur;

– vətənpərvərlik ruhlu əsərləri ilə milli şüurun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır;

– Cənubda modern şeirin təşəkkülündə və inkişafında aparıcı şəxslərdən biri olmuşdur;

– siyasi şeirin məzmun və forma baxımından hüdudlarının genişlənməsinə böyük təkan vermişdir;

– “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun toplum arasında populyarlaşmasında və onun milli özünüdərk prosesinin vacib elementlərindən birinə çevrilməsində həlledici rol oynamışdır;

– bütün yasaqlara rəğmən, ana dilinin inkişafı, mətbuatda və ədəbiyyatda işlək hala gəlməsi üçün milli yaradıcı ziyalıların ədəbi birliklərinin yaradılmasında və fəaliyyət göstərməsində mühüm rol oynamışdır;

– bir çox milli ziyalıların məişət problemlərinin həllində onlara maddi və mənəvi dəstək göstərmişdir;

– Şimali Azərbaycanın ədəbi ictimaiyyəti və ziyalıları ilə ədəbi və insani əlaqələrin yaranmasında və saxlanmasında mühüm rol oynamışdır.

– böyük ictimai səciyyə daşıyan, fikri dərinliyi və humanizmi ilə seçilən, insanları mənəvi saflığa, vətənpərvərliyə, zülmə qarşı mücadiləyə səsləyən əsərləri dünən olduğu kimi bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır;

– Səhənd poeziyasını aktual və populyar edən böyük ustalıq, dərin məna, poetik axıcılıqla yanaşı, həm də onun mayasında dayanan bəşəri dəyərlərə səmimi sədaqətdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının aşağıdakı tezis və məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Süleymanoğlu, F. Bulud Qaraçurlu Səhəndin əsərlərinin nəşri tarixindən // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2014. № 1, – s. 366-373.

2. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Xatirə” poeması // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. № 4, – s. 379-386.

3. Süleymanoğlu, F. Akademik Mirzə İbrahimov Cənubi Azərbaycan şairi Səhəndin ədəbi yaradıcılığı haqqında // – Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri (Humanitar Elmlər), – 2018. №1, – s. 166-170.
4. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Araz” poeması // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (BDU), – 2018. № 2(106), – s. 210-213.
5. Süleymanoğlu, F. Səhəndin soyadının mənşəyi və yazılış variantları // Müasir şərqşünaslığın aktual problemləri (“Ziya Bünyadov qıraətləri”) Beynəlxalq Konfransının materialları, – Bakı: – 16-17 oktyabr. – 2018. – s. 459-461.
6. Süleymanoğlu, F. Bulud Qaraçurlu Səhəndin məhəbbət poeziyası // Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri Respublika Konfransının materialları, – Bakı: – 29 oktyabr. – 2019. – s. 125-128.
7. Süleymanoğlu, F. Bulut Karaçurlu Sehənd'in sosyo-politik düşüncələri üzərinə notlar // Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, – 2019, sayı 3, – s. 55-69.
8. Süleymanoğlu, F. İran`da Azərbaycan türkçəsi sorunu ve Sehənd'in konuya baxış açısı // Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu (UTAS), – Van/Türkiye : – 26 - 28 eylül. – 2019, – Tam Metin Kitabı. – s. 696-703.
9. Süleymanoğlu, F. İran`da Azərbaycan türkçəsi sorunu ve Sehənd'in konuya baxış açısı // Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, – 2020, №1, – s. 114-123.
10. Süleymanoğlu F. Səhəndin məhəbbət lirikası // – Tehran: Xudafərin, – 2014. № 114-115, – s.10-12.
11. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Axır süjə” şeiri ilə bağlı qeydlər // – Tehran: Xudafərin, – 2014. № 116-117, – s.17-20.
12. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Fərhad” poeması // – Tehran: Xudafərin, – 2015. №130-131, – s. 47-50.
13. Süleymanoğlu, F. Səhəndin məhəbbət şeirləri // – Tehran: Mahni, – 2016. №-3, – s. 6-7.
14. Süleymanoğlu, F. Səhəndin “Dədəmin Kitabı” poemalar silsiləsində Novruz ənənələri // Tehran: Xudafərin, – 2016. №138, – s. 45-49.

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2022-ci il tarixində saat _____-da AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 03.02.2022

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcm: 45 066

Tiraj:100